

СЈЕЋАЊА

ПУТ У АЛБАНИЈУ

Негдје половином септембра 1942. године на позив друга Тита дошао сам из Прозора у Гламоч. Друг Тито ми је саопштио да сам одређен за делегата ЦК КПЈ на Прву оснивачку конференцију КП Албаније. Рекао ми је тада да је привремено руководство КП Албаније тражило, преко нашег ЦК, одобрење од Дједе (Коминтерне) да одржи прву оснивачку конференцију за избор Централног комитета. Тај њихов захтјев упућен је са препоруком Дједи и очекује се повољан одговор. Друг Тито ме је упознао са тадашњим стањем у КП Албаније и приликама уопште, о чему је сазнао од друга Душана Мутоше који се отуда вратио с тешком муком прије једно мјесец дана.

Друг Тито ми је ставио у задатак да и ја и сви југословенски комунисти, који су у Албанији, помогнемо албанским друговима у организационом учвршћењу партије и вођењу оружане борбе. Посебно је нагласио да су албански другови млади и да се топло и другарски опходимо према њима. Нарочито је важно, рече ми, да они самостално одлучују и руководе народноослободилачким покретом. Савјетовао ме је и како да се пробијем кроз окупиране крајеве: да избјегавамо сваки сукоб са непријатељем (пошло нас је 16 за Црну Гору), да скинемо партизанске ознаке и не ноћивамо у приватним кућама.

Требало је, поред тога, како ми је наложио друг Тито, да саопштим одређене задатке Покрајинском комитету у Црној Гори. Свакако је требало да дођем у везу са партијским руководством у Македонији и на Косову и Метохији да бих их упознао са искуством и стањем на слободној територији и пружио им потребну помоћ.

Сјећам се добро да ми је друг Тито тада саопштио и то да Пета црногорска бригада, у којој сам ја био замјеник комесара, треба да се зове ударна а не пролетерска. Њени борци убудуће рече ми, не треба да носе знаке пролетерске него ударне бригаде, јер то захтијева Дједа. Ја сам на то одговорио да није тешко промијенити назив бригаде, иако то борцима неће бити право, али ће теже ићи са скидањем пролетерских знакова. То ће, рекао сам изазвати револт бораца. Друг Тито се онда насмијао и рекао:

„Нека борци носе пролетерске знаке, али назив бригаде да се промијени...“

Вратио сам се у своју бригаду да се припремим за путовање. Убрзо, крајем септембра, добио сам писмо ЦК и друга Тита упућено привременом ЦК КП Албаније и писмо за мене у којем је стајало (по сјећању) ово:

„Другу Блажу Јовановићу — лично. По овлашћењу Дједе и одлуком ЦК КПЈ одређен си за делегата на Оснивачку скупштину КП Албаније. Твоји су задаци сљедећи: 1) да настојиш да се у ЦК КП Албаније изабере досадашње искуство из НОБ. Ти ћеш се сигурно пробити. Желим ти пуно успјеха — Тито“.

Кренуо сам ускоро, на пут из Пидриша, гдје је било сједиште Пете црногорске ударне бригаде. Са мном су били другови Душан Мугоша-Дућ, Милинко Ђуровић и други. Узбудљив је био наш растанак са Савом и осталима из штаба бригаде. Нијесмо се много надали да ћемо се поново видјети. Пред нама је био тежак пут и задатак који смо морали, како знамо и умијемо, извршити.

Преноћили смо у Прозору, гдје је био штаб X херцеговачке ударне бригаде и сјутрадан 3. октобра 1942. године, кренули смо са слободне територије у крајеве гдје је још владао страх и терор, гдје су нас чекале небојене и непознате опасности.

Наш одлазак нијесмо могли сачувати у тајности. Другови су о томе, разумије се у повјерењу, причали један другоме и понијели су много писама бораца њиховим породицама. Када сам се опраштао с борцима V бригаде и рекао им да идем на нову дужност, сви су углас узвикнули:

— Знамо, срећан ти пут!

Пут је био напоран, тежак и немогућно га је било проћи, сем кад се морало. Кад смо стигли на Трескавицу, изненада ми се попела температура на 40 степени. Једва сам се кретао мада су ме два друга придржавала. Много ми је помагала Дара Чокорило, једина жена у нашој групи, која ми је давала да пијем капи јода што ми је, за два дана, снизило температуру. Водичи су се страшно бојали четника и усташа па смо морали, често и силом, да их тјерамо да нам показују пут и да нас воде десетинама километара.

У Врбницама смо скинули партизанске знаке. Једну ноћ сити смо се нахранили и одморили код познатих пријатеља из Треће офанзиве. Сјутрадан, кренули смо рано изјутра пут Сутјеске како би се што прије дохватили Волујака и Тјентишта, гдје смо у саму зору мало сјели да отпочинемо. Нијесмо се никоме надали кад се, кроз планинску тишину, изненада пролони узвик:

— Ко је тамо?

Непријатно смо се тргли и машили оружја. Неко се од наших прибрао да одговори:

— А ко је тамо?

Они су поћутали па су одговорили:

— Овдје су четници.

Сад је онај наш већ знао да им каже:

— Своји смо, 'ајте напријед!

Била је то, сазнали смо, претходница гатачког четничког батаљона. Дан прије тог сусрета дао сам другу Владу Гатулину једну подофицирску кокарду коју сам добио од другарице Љубице Вучинић у Гламочу да ми се нађе. Гатулин је тада прикачио кокарду на партизанску капу, а ја сам рекао друговима да га зову „господин наредник“.

На срећу, изгледа, ни четници нијесу били мање изненађени ни збуњени кад су нас примијетили. Њихов старјешина опрезно је испитивао ко смо и одакле смо. На то се наш „господин наредник“ присјетио да одговори да смо четници и да путујемо из Фоче. Додао је, даље, да смо Црногорци из Васојевића и да идемо „на специјални задатак“. Изгледа да их је, некако, убиједио, јер су пришли ближе и поздравили нас.

— Здраво браћо!

Наши су им на то, по навици, отпоздравили са „здрво друже“, салутирајући војнички, али су одговорили „здрво брате“, али са подигнутом песницом. Четници, изгледа, нијесу запазили ту малу забуну или су мислили, можда, да је то због „специјалног задатка“. Наш „господин наредник“, важног и достојанственог израза, разговарао је са четничким старјешином који је, чинило нам се, био већ прилично дуго поднаредник. Њих двојица су „у повјерењу“ претресли војну ситуацију. Тобожњи „господин наредник“ жалио се четничком официру да је стање у Босни тешко, јер су партизани заузели многа мјеста. Четник му је повјеравао како је пошао са својим батаљоном кроз Сутјеску на партизане у Босни.

Нијесмо одатле имали куд него да пођемо у сусрет гатачким четницима. Дуж читаве Сутјеске па до близу Сухе сусретали смо се с њима, али, на срећу, ишли су у мањим групама. „Господин наредник“ учтиво је успут јављао њиховим старјешинама и саопштавао им да смо четници из Васојевића и да идемо специјалним задатком у Фазлагиха кулу. Тиме су, зачудо, били задовољни, па смо брзо напредовали и одахнули са олакшањем, када смо се дочепали слободних шума планине Волујака.

Другог дана, у рано јутро, стигли смо на Латичино у Пиви. Ту смо наишли на групу сељака, који су скупљали јесење сијено. Имали су пушке а неки, међу њима, и четничке знаке. Представили смо се и њима као „браћа“. У то име нахранили су нас и напојили. Један међу четницима нашао се побуђен да ме узме у заштиту и замјерио је мојим друговима што мени старом, посљедњем дају храну. Носио сам тада велике бркове и нијесам се дуго бријао. Ја сам тај његов пријекор, тобоже, прихватио:

— Гдје четници још старога да поштују. Нема више рђа ни мање људи него међу четницима. Окупаторске су то слуге и убице поштених људи што се за слободу и народ боре.

— Доста, још једну ријеч и оде ти глава! — подвикнуо је наш „господин наредник“.

— Доста ми је твоје силе! Чувај ти, боље, своју главу док је имаш на рамену. — Наставио сам да пркосим и позвао сам пивске сељаке да чувају партизане „набројао сам им неколико имена“ јер ће побједити једном, па ће се питали ко је шта радио.

— Питаћемо ми тебе, — кад стигнемо у Лијеву Ријеку, — пресекао ме је опет „господин наредник“.

Сељаци су се згледали и ћутали, па ме је један запитао што идем са четницима кад тако о њима мислим и говорим.

— Што ћу? Морао сам, Да нијесам ишао — пошао би мој син, па боље ја — него он, јер мени су, иначе, дани избројани.

Били су још збуњени од ове моје бесједе кад сам им се захвалио на храни и пожурили да пођемо. Њих преко тридесет стегнули су ми руку, а свега четири-пет уздржало се да ме не поздрави. Сумњиво им је било, изгледа, што је с нама била жена. Кад су нас о томе запитали објаснили смо им да је она наш лијечник.

Ускоро смо стигли у Вишњића До на Голији, и прошли по врх самог села усред бијела дана, до сеоске воде гдје смо отпочини до вечери. Три друга су нам пошла у село да траже храну и наишли право на четничку патролу. Четници су им затражили легитимације, а наши су се тобоже увриједили и смјеста затражили да им они покажу своје исправе. Четници су пожурили да им испуне захтјев и извадили легитимације, а наши су наставили да их грде како, тобоже, сакривају партизане по селу. Зато, рекли су, ми морамо чак и из Лијеве Ријеке да их тражимо. Сви смо ми, међутим, знали да је свега један партизан-илегалац био у читавој Голији.

Четници су хтјели да им, некако, угоде и пресеку погрде, па су упутили наше да не купе храну по сеоским кућама, већ да пођу у школу, у близини, гдје ће је добити колико им треба од њиховог команданта попа Перишића, који тамо држи збор батаљона. Наш „господин наредник“ одбио је ту понуду с висине и пошао по храну, а четници су отишли својим послом. Док се мрак није спустио оставили су нас на миру, а онда су нас, изненада, четници са свих страна напали. Спасла нас је помрчина и једва смо, овога пута, успјели да умакнемо. Тако смо по скупу цијену научили да сви четници нијесу свуда исти. Убудуће смо се више чували...

Четници попа Перишића гонили су нас, а ми смо журили према Никшићу, преко Пресејеке. Ноћ смо дочекали у једном шкрапу у Пресејци, слушајући четнике како мимо нас јуре пуцајући и вичући. Наставили смо према планини Шишман и у зору стигли до једног катуна. Милинко Ђуровић с још двојицом

наших бораца пошао је у катун да потражи хране. Казао је чобанима ко смо, али му нијесу, чинило му се, сасвим вјеровали, мада су обећали храну да припреме. Били су, рекао нам је, некако сумњичави — као да нешто крију. Чекали смо их пола дана, па када никако нијесу долазили, свакојаке мисли почеле су да нас море. Ђуровић је зато пошао у катун, па се вратио не само с храном већ и са тројицом партизана који су се крили у близини.

Сада смо, најзад могли да се објаснимо и одбацимо узајамно сумње. Сељаци у катуну били су, наиме, пријатељи наше борбе, а код њих су три партизана ноћила, па нас нијесу могли, лака срца, вјеровати. Тако смо се, на необичан начин, срели са првим партизанима у Црној Гори и једни смо се другима обрадовали као рођеној браћи. У катуну смо преноћили и сјутрадан пошли смо према Никшићу, у мјесто Шуме близу Горњег Поља, гдје смо нашли другове из Окружног комитета са Вељком Зековићем.

Опет је настало весеље због сусрета са старим знанцима и друговима, а било је доста приповједања до касно у ноћ о приликама у Босни и у Црној Гори, јер се добрих пет мјесеци нијесмо видјели, па нијесмо ни знали који је међу нама жив остао и шта нам се све у међувремену догађало. Убрзо је дошло вријеме да се опет растанемо. Неки су борци из наше групе овдје остали, а неколико их је кренуло с нама за Жупу Никшићку. На путу смо скоро нагазили на једног партизана који је тврдо спавао док му је у сусрет ишла једна четничка патрола. Пробудио се када смо припуцали на четнике и спасли му тако живот који је могао изгубити а да не дође свијести.

Састали смо се са секретаром Покрајинског комитета Радојем Дакићем, у Жупи Никшићкој. Пренијели смо му ту упутства за даљи рад у Црној Гори, према ситуацији коју нам је изнио. С њим смо се договорили да пошаљемо на Косово и Метохију другове Станка Бурића и Велишу Лапчевића, а да за Албанију са мном путује Војо Тодоровић, искусан војник и руководилац и добар познавалац крајева кроз које смо пролазили. Дакић нам је, исто тако, савјетовао на које људе, путем, да се обратимо, а Милинко Ђуровић одређен је за члана никшићког Окружног комитета.

Гладни, жедни, жељни дувана, читав дан смо се пребацивали од Жупе до Бјелопавлића, гдје је требало да се повежемо са Окружним комитетом за Подгорицу. Кад смо дошли пред кућу сељака на кога је требало да се обратимо за везу, није нам смио ни врата отворити. Готово читаву ноћ смо га убјеђивали да смо ми партизани који смо дошли из Босне. Ма колико да смо му своју исправност доказивали мислио је да смо, однекуд, замаскирани четници.

У то вријеме су, наиме, четници ноћу долазили на препад партизанским породицама и представљали им се као партизани.

Ако су им повјеровали палили су им куће, тукли их, хапсили и одводили им стоку. Сељак на кога су нас упутили био је командир сџоске четничке чете у мјесту, а имао је, поред тога, брата у илегалству. Једино нас је он могао тада довести у везу са партизанима. Душан Мугоша, који је већ раније туда пролазио, објаснио му је када је с њима сједио и вечерао, али га ни то одмах није одобровољило.

Чим сам ја почео разговарати с неповјерљивим домаћином, открио сам му да сам Блажо Јовановић, кога он добро познаје. Није од тога постао много повјерљивији.

— Познавао сам једног Блажа Јовановића — рече ми — али је он велики крвник и погинуо је по заслуги.

Како се овог имена, ни тада, нијесам одрицао — пристао је да ме даље упита.

— Е, добро, кад си Блажо — кога имаш?

Набројао сам му сву родбину, па ипак га нијесам с мјеста помјерио. Пронашао је, наиме, да нијесам знао да су ми жену из једне у другу групу премјестили, па су сва моја друга убјеђивања одмах пропала.

Била је мјесечина и видјело се као по дану. Ми смо се заморили, најзад, од узалудног убјеђивања, осушила су нам се грла, па смо замолили сељака да нам бар пружи, кроз прозор, шаку дувана. Он се опет дуго мислио, па се ријешило, колико да нас се отресе, и дао нам дувана с ријечима:

— Даћу вам, па били четници или партизани.

Искористио сам прилику што ме је добро осмотрио, пружајући ми дуван, па сам га опет упитао да ли ме је познао. Он је то опет одрекао и одбио да учини да ме одведе једном нашем пријатељу у селу, што сам га замолио. У то се из мрака зачу глас његове жене која је до тада све слушала и ћутала, а биће да јој је колебање њеног супруга дотужило:

— А што си се скаменио — јадан био. Поведи људе куд су наумили.

Човјек послѣје тога без ријечи пође нашем пријатељу и вратише се заједно. Изљубисмо се, уђосмо у кућу, и, најзад, сједосмо да вечерамо.

Испред зоре одведоше нас до Окружног комитета гдје смо се нашли с друговима Радом Ковачевићем, Ратком Радевићем, Лидијом Јовановић и другима. Задржали смо се с њима још два дана разговарајући о раду илегалца у овом крају и могућностима да се сачувају и одрже. Написао сам им за то вријеме и информације о стању у Босни (о чему нијесу знали) које су умножене и достављене свим партијским организацијама.

У Црној Гори је тада владао страховити терор и контрола окупатора. Комунисти, нарочито илегалци, живјели су и радили под неописиво тешким, готово немогућим, условима. Пријатељи НОП-а с великим су ризиком примали, хранили и снабдијевали илегалце.

Једини, несигурни, извор вијести илегалца (који у Подгорици нијесу имали ни радио-апарат) били су тада поједини сељаци који су ишли у градове и причали, последије, шта су у њима чули и видјели. Једну су жену, тако, упитали шта има новог у Подгорици и Даниловграду међу окупаторима и четницима, а она је рекла:

— Нешто су ти врло задовољни и говоре да је пао неки град у Русији (тада је збиља био пао Харков). Италијани иду улицама и у бубањ ударају, а у кафани не можеш да крочиш од пијаних четника.

Заћутала је тада и примијетила, изгледа да јој слушаоцима није баш право од таквог говора. Наваљивали су да им још шта каже о четницима па је пожурила, вјероватно, да им угоди:

— А нешто су, вјере ми, оборили нос у чаше. Не слуги им на добро.

Послије неколико дана пошли смо преко Пипера за Кучеја, Душан Мугоша, Војо Тодоровић и Љубица Поповић, која је као члан Окружног комитета ишла да нас одведе код другова у Кучима. Ноћу, док смо путовали, пљуштала је страшна киша и није се видио прст пред очима. Успјели смо да прођемо, јер је Војо Тодоровић добро познавао те крајеве. Прегазили смо Морачу, која је страховито брзо нарастала, у самој близини логора италијанских фашиста на Биочу. Једва смо измакли огромним, до два метра високим, таласима који су за нама наишли и сваки пролаз затворили. У Кучима смо одржали састанак са готово свим тамошњим нашим илегалцима. Послије смо неколико дана чекали на везу са друговима у Албанији — у селу Фундине код куће Петра Токова Вујошевића.

Преко Скадарског језера, како су нам јавили другови из Скадра, требало је да нас пребаца неки Шафир Отовић из села Владња, који се бавио шверцом дувана. Није нам, изгледао, тада, човјек у кога се могло поуздати. Било је уговорено да нас сачека код куће Рађића на обали Цијевне, у 12 сати ноћу, Крајем којим је требало да прођемо цијело вријеме крстарице су италијанске и четничке патроле. Уздали смо се да они такву дрскост не би могли ни замислити — да туда, кроз све њихове страже, прође чета партизана. Погнути, један за другим прошли смо поред самог италијанског аеродрома и преко Ђемовског поља, кога су стално освјетљавали снопови непријатељских рефлектора. Најтеже нам је било прећи цесту Подгорица — Тузи гдје су готово сваких десет минута пролазиле мотоциклистичке патроле.

Када смо се докопали мјеста састанка видјели смо да ништа нијесмо учинили, јер Шафир, који је требало да нас прихвати, није стигао. Морали смо, како знамо, истим путем — натраг. Црне су нас мисли спопале и, наравно, најприје смо на клопку помишљали. Сјутрадан смо сазнали да је наш човјек био на мјесту али од страха није смио да нам се јави и да се морамо,

још једном, к њему идуће ноћи пробијати. Овога пута то је било још теже и опасније, јер смо чули да су се непријатељи нешто узбудили и ужурбали.

Прошли смо и сада, ипак, срећно и нашли се, најзад са Шаћиром и још једним сељаком из Владња. Они су нас пребацили до Хумских Лугова. Тамо смо нас тројица морали читав дан пресједјети у једној мочвари обраслој густом трском. Читаво вријеме, скоро ноге су нам биле у води, а ми се нијесмо могли маћи да нас не спазе непријатељи из патролних чамаца или сељаца који су, сасвим близу, ловили рибу и прегонили дрво и трску. Наше сумње у Шаћира, поред свих осталих стрепњи, нијесу се смањивале. Никад ми, чини ми се, спорије нијесу пролазили сати и минути. Шаћир нам је доцније одао да је врло добро знао кога пребацује у Албанију, али, како се показало, он је увијек помагао и сарађивао са народноослободилачким покретом.

У први мрак, те вечери, примијетили смо како нам се један чамац кроз трску приближује. Пратили смо му покрете са измијешаним осјећањем стријепње и наде. Неописива нам је била радост када смо видјели да су у чамцу наши водичи. Шаћир и његов пријатељ из Владња возили су нас према Скадру и покрили нас шаторским крилом и трском да нас ко не би примијетио. Тако смо прошли поред јасно освијетљених рибарских чамаца, са фењерима, из којих су се рибари довикивали и поздрављали.

На пола пута до Скадра подигао се на језеру страховит вјетар који је пријетио да нам преврне чамац. Једва смо успјели да се искрцамо код села Враке, у Албанији, гдје смо нестрпљиво чекали да се смири бура. Али, како није престајала морали смо одлучити да пођемо пјешке, пет сати, до Скадарских шума, трчећи и без одмора да нас не би ухватила зора на путу без конака и склоништа.

Нијесмо смјели стати, а морали смо заморно трчати, по ситном и влажном пијеску и прескакати и газити честе поточиће који су нам нарасли понегдје до појаса. У саму зору, једва смо стигли да такозваних Скадарских шума. Уствари, то је било више мочварно тле, обрасло трском, гдје смо још један дан провели уморни, у води готово до кољена. Сјећам се, била је недјеља, кад су италијански официри и војници излазили у лов на птице и читавог дана су око нас пуцали. Могли су лако неку птицу близу нас устријелити и тако нас, уз њу уловити.

У мочвару нам је дошао Капасази, кога је упутио Шаћир, донио нам је храну. Договорили смо се да се ноћу пребацимо у град. С првим мраком, изишли смо из трске, и са Каписазијем и још једним водичем кренули смо пут града. Нијесмо дуго ишли кад водич одједанпут стаде и ништа га није могло покренути. С тешком муком га је друг Мугоша разувјерио да му се неће десити несрећа ако крене даље — јер му је мачка прешла преко пута. Тако смо, упркос мачјој пријетњи, стигли до мјеста гдје је требало да се нађемо с друговима, скадарским комунистима.

Чекали смо скоро два сата, вријеме нам се одужило, док је стигао илегалцац Ариф који нас је повео према Скадру.

Прошли смо кроз градске улице, лагано, да не бисмо изазвали пажњу, кроз групе пролазника, са оружјем које смо крили под капутима. Ариф и Мугоша су разговарали албански да не бисмо изгледали странци, а ми смо мудро ћутали. Стигли смо, тако у беговски дио Скадра, гдје нас је Ариф одвео своје ујаку, бегу Бушатлији чији је рођени брат био у квислиншкој влади Албаније. Остали смо око недјељу дана у његовој кући, гдје нас је изванредно пазио, гостио, хранио и дуванио. Такав је био према нама вјероватно и зато што су му синови, који су нас обилазили, припадали комунистичкој омладини Албаније. Покушавао је да сазна ко смо, одакле смо и шта нам је занимање. Казали смо да смо Црногорци, партизани и да бјежимо из затвора. Он нам из учтивости није противрјечио, али смо осјећали да зна како му нијесмо све баш тачно изнијели.

Код бега смо водили разговоре, састајали се и растајали са илегалцима, договарали се. Нашли смо се са Тук Јаковом, каснијем чланом привременог ЦК КП Албаније (сада у затвору), Васиљем Шантом (изабран је за члана ЦК КП Албаније и доцније погинуо у борби) Садиком Бектешијем барјактаром и осталим. Ти многобројни доласци у бегову кућу нијесу могли остати незапажени. У Скадру су у то вријеме све жешће прогонили родољубе, а припремала се увелико прослава националног празника, па је непријатељ био на опрезу, због могућих препада и демонстрација. Зато смо морали, прије изласка из града, још једном, са бомбама и пиштољима у рукама, један за другим, погнуто, кроз авлије, капицике и преко плотова и улица, стићи до куће једне сиромашне радничке породице. Ту смо остали још неколико дана.

Из Скадра смо преко курира већ ступили у везу са привременим ЦК КП Албаније и договорили се за наш даљи пут до Лабинота, код Елбасана, гдје му је тада било сједиште. Предлагали су нам да се пребацимо на најбржи начин — аутомобилом. Али, ми нијесмо смјели ризиковати јер нијесу били у питању само наши животи, већ и мисија коју смо морали извршити. Било нас је исувише да би се могли неопажено возити друмовима, пуним непријатеља, а никаквих исправа нијесмо имали.

Половином новембра, мркле ноћи, покушали смо, један за другим, кријући се иза угла слабо освијетљених улица, да изађемо из града. Наишли смо на непријатељску патролу па смо се морали, истим путем, прикрати своје склоништу. Идуће ноћи били смо боље среће и успјели смо да измакнемо из града и кренемо пут далеког села Пољета гдје је требало да нас сачекају партизани.

Преко надошлог Дрима превезли смо се чамцима, јер су мостове свуда чувале непријатељске страже. Занимљиво је да је бег Бушатли чуо у Скадру како се говори да ће поћи за Алба-

нију неки правник Црногорац, кога Тито шаље да успостави везу са албанским комунистима. Ти гласови, сигурно, ни непријатељу нијесу били непознати.

Са друге стране Дрима склонили смо се у кућу једног сељака, пријатеља Тука Јакова. Он нас је лијепо примио па смо предахнули и распитали смо се о непознатом крају кроз који нам је требало проћи. Сељак нас је увјеравао да се у близини креће једна група од неких 70 партизана. Зачудили смо се јер другови из Скадра нијесу о њима слутили. Нијесу ни могли — јер партизана ту није ни било. Уствари, биле су то неке комите које су се одметнуле од људи и власти — због крвне освете. Послије дугих преговора преко нашег домаћина, успјели смо да се с њима састанемо.

Изашли су из мрака, једне ноћи, њих тројица: спремни да одскоче, неповјерљиви и ћутљиви. Сумњали су они на све и на сваког; свуда су гледали непријатеље и помишљали су, како су нам доцније објаснили, да смо дошли да наплатимо крв коју су остали дужни. Послије неколико сати преговора и разговора, које смо прекидали и поново отпочињали, стрпљиво смо успјели, како нам се чинило, да их увјеримо да имамо друге задатке и како нас се њихови рачуни не тичу. Рекли смо им да се бориме против непријатеља на кога би и они требало да окрену оружје, кад су се већ одметнули, и да тако откупе своје злочине.

Комитама је, најзад, изгледало да смо близу истине, па су пристали да нас воде, два дана, кроз непроходне крајеве Миридита. Временом све смо више стицали њихово повјерење. Пут је био тежак и опасан, јер су комите биле на злу гласу, и криле су се не само од власти, већ и од сељака који им нијесу били јатаци. Ноћу смо, обично, путовали, а дању смо се одмарали. Често смо остајали без хране и без воде. Ипак, успјели смо да напредујемо и, понекад, да се нахранимо код ријетких комитских знанаца и пријатеља. Поред свега пријатељства у таквоме смо друштву били на опрезу. Комитама је, изгледа, постало пријатно са нама, па смо продужили пут заједно, а често су нам причали, на отпочинку, о својим комитским доживљајима. Причали су нам и да су, понекад, убијали за добру пушку, а ми смо се сјећали како су са завишћу гледали наше оружје и увијек је по један од нас бдио, док су други спавали.

На путу смо долазили понекад у прилике да не бирамо куда ћемо — већ примимо гостопримство људи који би по својој схватању били ближи окупатору него нама. Они су нас прихватили по личном пријатељству са неким од наших пратиоца и давали „бесу“ (вјеру) коју је овдје највећи гријех прекршити. По кућама гдје смо свраћали, а нарочито гдје смо ноћивали, морали смо давати домаћину своје оружје, у знак повјерења. Ми, смо, истина, успијевали да сакријемо по неку бомбу и револвер, али смо увијек били на мртвој стражи, лежећи, у таквим кућама и шпатовом, да домаћин не осјети, цијеле смо се ноћи смјењивали.

Људи који су нам давали храну и кров били су веома сиромашни. Хранили су се, већином, сланином, пасуљем и танким нес-ланним кукурузним хљебом, од саме коре, и јели прстима. Спава-ли су око отвореног огњишта, на поду, у дневним хаљинама. Са-мо су опанке скидали и ноге окретали ватри, коју нијесу гасили. Ми смо живјели, наравно, као и они.

Сјећао сам се савјета друга Тита кад су нас опкољавали, неколико пута, у кућама гдје смо ноћивали. Ипак, нијесмо могли, често, да одбијемо понуђено гостопримство, да не бисмо увриједи-ли домаћина. Тако су нас, једном, са свих страна опколили у ку-ћи једног сељака на обали ријеке Мали Фан. Падала је киша те ноћи. Било је прохладно и мрачно, па смо сви брзо заспали. Не-гдје после пола ноћи, тргнуо нас је из сна домаћин, потпуно бли-јед и скоро избезумљен. Један га је рођак, рече, обавијестио да је село опкољено и да ће претрести његову кућу. Изгледа да нас је неко примијетио и обавијестио квислиншку милицију. Успје-ли смо некако, да се за трен ока спремимо, узмемо оружје и прегазимо ријеку Мали Фан, до које нас је домаћин, журно довео.

Читаву ноћ смо лутали кроз шуме на обали. Успјели смо да изађемо из кањона ријеке тек у сáму зору. Ту смо наишли на чобане који су нас мало нахранили и предахнули смо у једном шумарку. Баш кад смо мислили да смо најзад сигурни, примије-тили смо получету квислиншке милиције која је претраживала село. Прошли су тако близу нас да је требало можда да баце само један поглед па да нас примијете. Чекали смо са напереним пушкама. Зачудо, нијесу се на нас ни окренули и нестали су у правцу села.

Изгледа да нас је овога пута спасло да се не сукобимо са милицијом само то што смо залутали. Примијетили смо сада и током свога путовања, на другим мјестима, да су нас читаво ври-јеме пратили непријатељи и морали су од некога сазнати о на-шем пребацивању.

На путу од Скадра говорили смо свима, који су нас питали, да смо са Косова. Често су нам вјеровали, јер се на Косову го-вори другачијим дијалектом, па се нијесу чудили што их нијесмо разумијевали. Душан Мугоша, међутим, одлично је говорио ал-бански, а с нама су пошли из Скадра и Васиљ Шанто, Тук Јаков и Сади Бектеши. Тако нам тумачи нијесу недостајали.

Мени и Годоровићу, због непознавања језика, у самом поч-етку, догађали су се смијешни неспоразуми. Кад сам, на прим-јер, чуо ријеч „шпија“ мислио сам да се говори о шпијунажи. А „шпија“ просто значи — кућа. Ријеч „скадаљ“ мислио сам да значи — скандал. Исто тако изненадили су ме водичи када су изговарали ријеч „скарлидија“ (на нашем језику: „нема везе“) јер сам мислио да помињу име моје другарице Лидије и да су нас открили.

Постајало је све хладније, а морали смо ноћивати напољу, у шуми. Негдје, у близини села Прљата, Васиљ Шанто је пошао

до првих кућа. Изненадио се и обрадовао када је видио да је баш то село Прљат, гдје је требало да нас албански другови чекају и да је сасвим случајно ушао у кућу гдје нам је била веза. Ту је сазнао да је из Лабинота кренула четица партизана да нас сачека и води даље. Та се чета, на несрећу, сукобила, путем са непријатељем. Међу рањеницима био је и Рамадан Ђитаку Бацо, члан привременог ЦК КП Албаније (сада — лишен политичких и партијских функција). Чета се морала повући натраг, пред надмоћнијим противником.

Ту смо се топло и пријатељски растали од наших комита, који нас дотле нијесу напустили. Вратили су се натраг са Садиком Бекташијем, барјактаром и увјеравали нас да ће се од сада придружити народноослободилачкој борби. Колико знамо, један је ту ријеч и одржао. Стари, угледни домаћин који нас је пријатељски примио у селу Прљату био је побратим са оцем друга Кадри Хоџе-Љбиља, једног од руководилаца Албанске партије (сада је у затвору). Али, како је био католички Свети Никола, домаћинова слава, послао нас је једном свом рођаку да нас не би открили гости, које је морао примити.

У тој кући смо преноћили са његовим џетовима који су били подофицири квислиншке војске, али су поднијели наше присуство из пажње према рођаку. Ми смо их чак убјеђивали да не служе непријатељима него да се придруже партизанској борби. Прије смо им рекли, наиме, да смо партизани Косова и да смо побјегли из логора. Нијесу хтјели с нама да се сложе, али су сасвим пријатељски, љубазно, противуријечили.

Послије пола ноћи трже ме изненада лавез пса. Чуо сам га, јер нијесам могао заспати и пробудио сам домаћина куће. Устао је бунован и уплашен, успио је некако да се обује и да отвори врата, по којима су падали ударци. Пред кућом је нашао водника квислиншке војске, свог побратима, који му је повјерио да су дошли да претресу село и посебно његову кућу, јер има неке сумњиве људе на конаку. Савјетовао му је као брату да изведе нас (те сумњиве људе) из куће и да мирно прођемо поред његовог вода. Наравно, дао је бесу и чашћу је одговарао за нашу безбједност.

Није нам било друге него да га послушамо и ослоним се на ријеч непријатељског војника. Трудиле смо се да нас, што прије, сакрије помрчина, док смо ишли у оближњу шуму, на одређено мјесто, гдје су се водник и наш домаћин договорили да се склонимо. Сјутрадан у рану зору коју смо дочекали промрзли од хладноће и зебње око срца, оживјела је цијела шума. Милиционери су је претресали дио по дио, жбун по жбун уз вику, цику, галаму, довикивање и непрекидну пуцњаву. Вјероватно су истјерали из жбуна по којег зеца а можда и лисицу. Ми смо остали мирни тамо гдје су нас оставили, јер само наше мјесто, „као чудом“, нијесу ни погледали. Тај дио шуме претресао је побратим нашега домаћина.

На даљем путу нијесмо имали мање препрека. Чак нам се чинило да је све тежи што смо се више ближили циљу. Помагао нас је син нашег старог, угледног домаћина — одређеног за везу са друговима који су се пребацивали из села Прљата. Довео нас је до планине Гамби, у непосредној близини Тиране.

Кад смо остали без водича тешко нам је било да се даље пробијамо. Друг Васиљ Шанто спустио се у Тирану да успостави везу са тамошњом партијском организацијом. На читавом путу био је то његов посао, јер је био најсналажљивији и имао добре везе као истакнут и познат комуниста. Чекали смо га два дана, промрзли, без хране и воде. Неки чобани су нас примијетили и интересовали се за нас, па није било препоручљиво да на том мјесту останемо. Ипак остали смо још један дан да сачекамо друга Васиља. Ако ни тада не буде дошао — сигурно је на путу страдао. Нијесмо више могли издржати зиму, па сам покушао у сред ноћи да наложим ватру уз једну шупљу букву, како би се бар мало огријао. Ватра је планула, одмах, у сувом стаблу и за трен ока буктала је цијела буква, као ломача. Освјетљавала је читав бријег и морала се видјети километрима ралеко. Мало прије тога догађаја разговарали смо о конспирацији и да се ничим на путу не откривамо, а ништа нас боље није одавало од ватре, изнад Тиране, у мрклој ноћи. Сада смо се сви окупили око букве, па што буде, осим Воје Тодоровића, који у знак протеста против моје непромишљености, није хтио ни да се огрије.

Друг Васиљ обрадовао нас је идућег дана храном, пићем и повољним вијестима да се нашао са друговима из Тиране. Тако смо кренули ка главном граду Албаније. У тиранским шумама били смо читав дан у опасности да нас открију, јер су врло ријетке, њима су се непрекидно кретали чобани са стоком и фашистички војници који су ловили птице и пуцали. Свака радознала крава могла нас је одати и лишити слободе и живота. Сјећам се како је једна таква крава пришла мјесту гдје смо лежали, у шибљу, а чобанин је стално гледао куда се креће. Једва смо успјели некако да је од себе отјерамо.

Није то било ни први ни посљедњи пут. На читавом путовању могли су нас открити — чобани, стока, пси, па чак и мртве ствари. Све је постало наш могући непријатељ.

У тиранским шумама састали смо се са друговима из Тиране и договорили смо се како ћемо проћи кроз град. Рекли су нам да је окупатор довео силну војску у Тирану, да је држи опсједнуту и будно мотри да нико непознат не уђе у њена предграђа. Пред наш долазак, наиме, убијен је предсједник пријеког војног суда у Тирани, па се непријатељ плашио да се устанак не прошири. Већ тада су извођене мање акције у разним крајевима Албаније.

Изгледало је заиста да нећемо моћи ни привирити у Тирану. а камоли проћи њеним улицама. Али, нијесмо могли натраг,

нити смо могли поћи неким другим, заобилазним путем, јер је свуда наоколо исто тако било војске.

Првим мраком, пошли смо за Тирану. Прегазили смо тиранску ријеку, обучени и обувени, уклањајући се разним путницима које смо сретали. Знали смо да међу њима вјероватно има и непријатеља. Тако смо се, привукли, полако, кући у којој је требало да се склонимо. Готово пред самом кућом текао је широки поток који нијесмо могли прескочити. У близини је шеткао, на стражи, непријатељски војник који нас је могао опазити чим погледа у нашем правцу. До потока смо морали пузити преко њиве засађене купусом. Купусиште нас је уствари прикривало од стражарских очију. Када смо стигли до доста дубоке јаруге, кроз коју је протицао поток, један друг је у њу сишао и премостио је даском. Тако смо, један за другим прелазили, а он је даску пред нас стављао и склањао је чим би се стражар окренуо.

У кући смо се одморили и нахранили. Замијенили смо наше партизанске капе качкетама. Одатле смо се превезли отвореним фијакерима, као на паради, кроз главне улице Тиране, са оружјем у рукама и под капутима. Уздали смо се у то да непријатељ не би могао замислити такву дрскост. Док смо се пели у фијакере, друг Васиљ Шанто је испустио једну ручну бомбу која, на сву срећу, није експлодирала. У првим колима био сам ја са Душаном Мугошом, Васиљ Шантом и још једним другом, а у другом фијакеру, сједјели су Војо Тодоровић, Тук Јаков и још двојица. Прије тога смо се договорили да партијска организација у Тирани буде у приправности да нам притекне у помоћ. Чим будемо припуцали умијешаће се у борбу и комунисти Тиране, да спасимо бар некога ко би могао пренијети поруке југословенских бораца. До тога, посљедњег, очајничког покушаја, на срећу, није дошло. Прлазили смо поред војника на стражи, поред патрола које су нас сумњичаво гледале, и нико није, за чудо, пожедио да нас претресе.

Успјели смо, првим колима, да се прилично брзо пребацимо на одређено мјесто, с друге стране Тиране. Други фијакер је, међутим, лутао кроз град, и прилично смо га дуго чекали. Почели смо сумњати да су сигурно негдје настрадали, мада нијесмо чули пуцањ на узбуну. Одахнули смо када су и они стигли, па смо заједно продужили према планини Дајту. На путу за Лабинот срели смо чланове привременог руководства КП Албаније Имер Душицу (сада у затвору), Ђина Марка, Рамадана Ђитака (обојица сада лишени партијских и политичких функција) и друге. Први пут смо се осјетили сигурни и међу пријатељима за пуна два и по мјесеца — колико је трајало наше путовање.

У Лабиногу смо се нашли са Миладином Поповићем, Енвер Хоџом и другима из руководства албанске партије. Сви ми који смо дошли из Југославије, били смо заиста сретни што смо успјели да се до циља пробијемо, што смо се нашли са другом Ми-

ладином, кога сам одавно из партијског рада познавао, и што смо се најзад сусрели са руководством албанске партије.

Албански другови од свега су се срца радовали нашем доласку. Уручили смо им писмо друга Тита и одржали састанак на којем смо дискутовали на основу његове садржине, које мјере треба предузети за даље сређивање и јачање Комунистичке партије Албаније. Прије те дискусије, наравно, албански другови су изнијели какво је стање у КП Албаније и у читавој земљи.

Привремено руководство КП Албаније, уз помоћ Миладина Поповића, прилично је успјело да учврсти организацију партије. Прије тога постојало је у Албанији више марксистичких група и струјања као што су биле: скадарска група, корчанска група, млади цариси, економисти, анархисти, нихилисти и други.

Задатак дана био је — одржавање Прве земаљске конференције КП Албаније. Без обзира на терор и прогоне, требало је по свим ћелијама, среским и окружним комитетима изабрати делегате за ову историјску конференцију. Сви чланови партије морали су знати њен значај и задатке и упознати могућности живље оружане борбе. Југословенски комунисти нијесу жалили труда ни снаге у томе тешком послу. Душан Мугоша је обишао, на примјер, скоро све партијске организације, разбацане по читавој Албанији, док је непријатељ будно мотрио све прелазе из мјеста у мјесто.

Ужурбано се радило у сједишту привременог руководства КП Албаније, у сиромашном забаченом селу. Састављали су се реферати: политичко-организациони, о стварању народне власти, о стварању народноослободилачке војске и партизанских одреда, о раду међу омладином и женама итд. Требало је припремити резолуцију о даљим задацима борбе и проглас који би убједљиво позвао народ у народноослободилачки покрет. Стигло је вријеме да се издаје лист о приликама у Албанији, насиљу фашиста и циљевима борбе албанских патриота под вођством Комунистичке партије.

Јединство албанске партије — била је основна мисао у свему, без које би се тешко могла водити успјешна борба против страних и домаћих фашиста. Присталицама разних група и груписа требало је опширно објашњавати зашто је то јединство неопходно и да су дужни прво уредити своју кућу ако мисле да око ње народ окупљају.

Без провала и изненађења прошли су састанци комуниста у свим партијским организацијама. Показали су се једнодушни и пуни вјере у побједу и пренијели то расположење на конференцију за коју су бирали делегате. Из свих крајева Албаније скупљали су се они упркос пријетњама и прогонима. На Првој земаљској конференцији КП Албаније владала је атмосфера која је била, у исто вријеме, свечана, радосна и радна, јер је много требало учинити. На крају, донијети су заједнички, једноду-

шни закључци о даљем раду и акцијама и изабран је Централни комитет.

Уручио сам поздраве нашег Централног комитета и друга Тита Централном комитету КП Албаније. Преко наше Партије уручио сам и поздрав Коминтерне. Није било албанског говорника који није одао признање КПЈ за помоћ у организационом учвршћењу КП Албаније и организацији и правилном руковођењу народноослободилачке борбе која се распламсавала.

Сви су одушевљено аплаудирали када сам поменуо Маршалово име и стојећи клицали су другу Титу и КПЈ. Истим су жаром, наравно, клицали Совјетском Савезу, Стаљину и Коминтерни. Нас југословенске комунисте који смо били код њих, сматрали су за најближе и најмилије другове. С њима смо дијелили добро и зло и подносили све тешкоће. Увјерили су се да смо им преносили сва искуства и знање, без резерве. Били смо према њима другови и комунисти. Чинили смо све да се што прије осамостале за руковођење партијом и борбом свог народа. Било је то право вршење интернационалистичке дужности под невјероватно тешким условима. То су и те како видјели и осјетили другови у Албанији. Немогуће је да је људско сјећање тако кратког вијека.

У ЦК КП Албаније изабрани су најпровјеренији људи. Поред Енвер Хоџе то су били: Тук Јаков, Ђин Марку, Лири Гега (стријељана 1956), Нако Спиру (доцније се убио), Крсто Темелко (сада лишен партијских и политичких функција), Рамадан Ђитаку Баџо, Христо Панди (сада у затвору). Кочи Дзодзе (стријељан 1949), изабран је за организационог секретара. Јаков је тада био у затвору и осуђен на смрт са неколицином другова. Тада изабрано руководство изнијело је на својим леђима, уз помоћ југословенских комуниста, читаву борбу албанског народа и организовало је прву народноослободилачку власт у Албанији. Односи између комуниста Албаније и Југославије, тада и касније, били су, како је познато, веома срдачни и пријатељски. Чланови првог Централног комитета били су носиоци здравих комунистичких односа између наше и њихове партије у чему су имали подршку читавог албанског народа, јер албански народ зна шта су и како су радили комунисти Југославије да га помогну да се што прије ослободи фашистичке окупације, домаћих издајника и капиталиста.

Од свих другова који су изабрани у први ЦК КП Албаније данас је остао у њему само Енвер Хоџа. То говори о нечему чудном и невиђеном за праве револуционаре. Не може се претпоставити да су сви ови другови, који су дали све од себе у револуцији и послеријатној изградњи, били непријатељи свог народа или мањи пријатељи од Енвер Хоџе, који није ништа више ни онда ни сада учинио за албански народ. То не говорим да бих нешто нашкодио Енвер Хоџи, јер за то немам никакве потребе, нити се тиме бавим, него да подвучем једну живу истину. О тој

истини мора да сада размишља и Енвер Хоџа, јер он зна, исто тако као и ја, како су се ствари развијале и какви су били другови који су тада изабрани у Централни комитет. Неки су од њих стријељани, као на примјер, Кочи Дзодзе и Лири Гега, док су остали осуђени на затвор, конфинирани и уопште пали у немилост.

Енвер Хоџа и његови садашњи сарадници, који знају шта смо ми тада радили и како смо радили, причају да смо још тада имали задатак да поробимо и прикључимо Албанију Југославији. Сви они знају да је то одвратна лаж. То посебно зна Енвер Хоџа, и сви ми који смо били у Албанији питамо се у чуду: коме служе такве измишљотине?

За читаво вријеме док смо били у Албанији владала је другарска атмосфера, радно и борбено расположење и почело се са извођењем појединих акција. Формирале су се поједине оружане јединице, тако да је већ тада, као што сам рекао, формирана Прва ударна бригада Албаније, а постојали су и извјесни одреди. У области Лабинота постојао је партизански одред који је чувао Централни комитет КП Албаније и бдио над првом партијском конференцијом.

Прије него што смо се ја и друг Војо Тодоровић вратили у Југославију, дошао је друг Светозар Вукмановић-Темпо који је био у Македонији и преко Албаније ишао за Косово и Метохију. Његовом доласку подједнако смо се радовали и ми и другови из Албаније, јер су нам у то вријеме биле заједничке и радости, као што су нам биле заједничке тешкоће и напори на истом послу — организовању народноослободилачке борбе у Албанији и учвршћивању њене комунистичке партије. Сви смо осјећали оно што могу осјећати комунисти једни за друге.

Мој задатак је био завршен. Послије одржавања прве конференције КП Албаније одређени су и задаци и перспективе коначне побједе у народноослободилачкој борби. Понио сам собом извјештај који су ЦК Албаније и друг Миладин Поповић написали нашем Централном комитету и другу Титу, и пошао, истим правцем, према Црној Гори. Растанак са друговима у Албанији био нам је дубоко искрен и веома дирљив. Пожељели смо, од свег срца, једни другима много среће у раду и борби. Надали смо се да ћемо се сви срести, једном у бољим приликама.

На путу за Југославију пратио нас је батаљон партизанског одреда у Лабиноту са командантом Лијом Кадри Хоџом, негдје до близу села Мартењеша. Одатле према Мати пратила нас је једна партизанска чета са командиром Божићем и комесаром Мустафом Качачи. С нама је пошло и десет или петнаест Југословена који су, уз помоћ албанских другова побјегли из затвора, и неки руководиоци Скадарске партијске организације — добри познаваоци крајева кроз које ћемо проћи.

Сад смо већ имали више искуства за кретање кроз непознате крајеве Албаније. Избјежавали смо ноћивање у кућама и нијесмо говорили у које ћемо село у које вријеме стићи. У бли-

зине ријеке Дрима у први мрак, приближили смо се једном селу у коме је логоровао фашистички батаљон. Ту смо, случајно, наишли на једну жену која је чувала стоку и кад смо с њом поразговарали обавијестила нас је о непријатељу у селу. Она нас је одвела у село код неког свог рођака који нас је склонио у своју кућу, иако је пријетила опасност и њему и његовој породици. На срећу, познавао је из нашега друштва Садика Бектешија, барјактара, коме се дивео као истакнутом јунаку.

Преко Дрима нијесмо могли прећи ни мостом, на коме су биле јаке непријатељске страже, ни лађама, јер су све биле покупљене и чуване на једном мјесту. Остало нам је како смо одлучили: да препливамо Дрим, а оружје, одјећу и документе да пребацимо неким сплавом. Саставили смо четири бурета конопцима и жицама, затворили смо их чеповима, скинули плетену ограду са тора и направили необичан сплав. За то смо нашем домаћину добро платили. Прелаз преко Дрима у дванаест сати ноћу, био је веома тежак, јер је био мјесец април када ријеке надлазе од планинских отопљавања. Дрим се излио, био је хладан и широк, па смо га с тешком муком препливали гурајући сплав до друге обале.

Тада сам се сјетио, као и у многим другим приликама када нам је било најтеже, ријечи друга Мугоше, који је већ прошао сам тим путевима.

— Тешко је било у Црној Гори. Сада, када дођемо у Албанију видјећете, ићи ћемо „као по лоју“...

Прошли смо цијелу Албанију, а било нам је „као по трњу“.

С времена на вријеме, када смо западали у опасне ситуације, питао сам Мугошу:

— А гдје ти је сада то твоје „уље“?...

Провели смо читав дан и ноћ у близини Скадра. О нашем доласку су чули многи наши пријатељи и родољуби из Скадра, па су нас посјећивали и питали о борби и политичкој ситуацији у Албанији. Ми смо ту, исто тако, слушали о кретању наших одреда у Југославији, под командом Врховног штаба према Македонији и Црној Гори. О томе смо чули већ на путу од Лабинота, а када смо се приближили Црној Гори слушали смо из даљине канонаду топова. Код Скадра смо сазнали и за пораз четника на Неретви. Толико смо били одушевљени да готово заборависмо да се налазимо на окупираној територији. Док смо се пребацивали чамцем од Скадра према Зети, поздрављали смо рибаре, које смо сретали, и пјевали партизанске пјесме.

Кад смо у зору стигли у Лугове Матагушке, опет нијесмо нашли Шахира Отовића, па смо читав дан лутали и чекали. Тек идуће ноћи стигао је Шахир и пребацио нас, поред Тузи, за Фундине одакле смо били пошли за Албанију. Док смо ишли према селу нули смо како прилази некаква војска. Помишљали смо да то могу бити партизани, радовали смо им се, али смо се уздржали и нијесмо их дозивали, само да не би смо реметили

правац њиховог кретања. Ниједног часа нијесмо помишљали да то могу бити непријатељи. Зато нас је изненадила гробна тишина која је владала у Фундини. Као да никог живог у селу није било.

Једва су нам отворили врата на кући Петра Вујошевића и, кад су нас укућани познали, страховито су били изненађени. Рекли су нам да је читав батаљон фашиста три дана опсједао село и најзад кренуо према Тузију. Са том се војском умало нијесмо сукобили. Неко их је обавијестио, како смо касније сазнали, да смо у Фундини ја и Драгиша Ивановић са око двјеста до триста партизана. У Фундини смо се нашли са Спасојем Ивановићем, Гаљом и Мрђаном Вујошевићем.

Пошли смо према Кучима за Пипере у ослобођене крајеве. Знали смо да су народноослободилачке јединице стигле до Каменика у Пиперима. На путу смо, међутим, залутали и стигли у Медун до куће Зарије Ивановића. Спасоје Ивановић је требало да извиди ко би нас примио преко дана. Сумњао је да би нам ико то учинио, јер је село било пуно четника. Како смо морали негдје да се склонимо, па макар и присилили некога да нас прихвати, ријешо је да ипак покуша код Ивановића.

Спасоје му је покуцао на прозор. Он је отворио, разговарао с нама, али се тешко одлучио да нас прими, јер је тога дана требало, близу његове куће, да се одржи збор четничког батаљона. Његова жена одважно је ријешила спорно питање. Рекла је, једноставно, да се морају склонити људи којима пријети смртна опасност. Тако су нас одвели близу куће, у неки процијеп који није био нарочито подесан да у њему читавог дана останемо. Недалеко су путем пролазили четници на свој збор. Могли смо да слушамо о чему на збору говоре. Домаћин Ивановић, када нас је примио, није ме познавао и стално је питао ко сам и одакле сам. Пошто сам носио албанско кече, рекао сам му да сам из Албаније. Он ме је дуго гледао, па је примијетио:

— Ама, чоче, однекуд ја тебе познајем?

— Долазио сам у Подгорицу, Плав и Гусиње — покушао сам да се извучем. Њега то све није убиједило и замолио ме је да му отворено кажем ко сам. Када сам му рекао да сам Блажо Јовановић, поскочио је од среће:

— Па што не кажеш, брате рођени! не бојте се. Код мене сте сигурни ко у рођеној кући. Не може вам се овдје ником ништа догодити док је мене.

Био је то, одједном, сасвим друкчији човјек од онога који нас је са зебњом прихватио. Тога дана богато нас је угостио а увече, кад смо од његове куће пошли, дао нам је свог седамнаестогодишњег сина да нас прати и да с нама иде у партизана. Идуће ноћи кренули смо да се нађемо са неким партизанима из Куча који су били у селу Загреди. Вратили смо се, убрзо, са тог пута, јер је био пренапоран и пошли другим правцем за Биоче, да се што прије домогнемо слободне територије. Срећа наша што смо промијенили правац, јер је четнички батаљон са збора у Ме-

дуну био пошао на партизанае у Загреди, па смо лако могли међу њих упасти. Читав дан смо остали у близини Биоча, поред ријеке Мораче, гдје нам је другарица Коса Радоњић донијела хране и упознала нас са изгледима за прелаз преко моста.

Скоро на свим раскрсницама кроз Куче стајале су четничке мртве страже, да не би лако могли проћи партизански илегалци. Четници су стајали и с једне и с друге стране моста у Биочу, на Морачи. Тешко је било заобилазити, готово немогуће. Зато смо одлучили да другарица Коса понесе писмо једном Тодоровићу, млинару из Биоча — како би организовао наше пребацивање преко моста, заједно са нашим симпатизерима које су четници силом мобилисали. Они су били расположени према нашем покрету, јер ријетко ко није имао неког у партизанима. Нас осморица смо били увјерени да ће нас пропустити. Ипак, били смо спремни да се са њима и боримо. Како се показало, то нам није било потребно. Наш наилазак изненадио је и збунио четнике осим двојице који су нас очекивали. Нигдје нас стражари нијесу спречавали да прођемо већ су нас срдечно поздрављали и разговарали с нама о свему и свачему: о ситуацији, о напредовању партизана и њиховим успјесима и о коначној побједи НО покрета. Увјеравали су нас у своје пријатељство, правдали се и бацали кривицу један на друге.

Кучки четници су нам говорили:

У нас можете бити сигурни као у саме себе и пуштамо вас на другу страну драге воље. Али чувајте се Пипера да вас не преваре.

Пиперски четници су нас исто тако добро дочекали и обрадовали се што смо им стигли читави:

— Добро сте прошли кучке четнике. Код нас ћете остати живи, здрави и сигурни.

Они су се једни других страховито плашили због сталних сукоба и подвала, па су зато тако сумњали и једни о другима говорили.

Из Мрка, гдје смо се један дан одморили, продужили смо пут за ослобођену територију и састали смо се с првим партизанима на Радовчу. Одатле смо пошли партизанском Зетском одреду и ка Врховном штабу. Никада се нијесмо тако веселили као кад смо стигли у слободне крајеве, састали се поново с друговима и вратили се с извршеним тешким и одговорним задатком.

Пред саму Пету офанзиву дошао сам у једно село у близини Ђурђевића Таре, у Врховни штаб, и поднио извјештај о путу другу Титу, Мислим да немам потребе да кажем колико сам био срећан што се видим с другом Титом и са друговима Марком и Милутином и осталима који су били код Врховног штаба. Тада ми је речено да сам свој задатак успјешно извршио и послије тога сам одређен на дужност секретара Покрајинског комитета КП за Црну Гору и Боку.

Блажо Јовановић